

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 316: 342.1 (477)

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор

САМОСВІДОМІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Проаналізовано передумови становлення самосвідомості політичної нації, зміст і етапи цього процесу. Особливу увагу приділено питанням формування самосвідомості політичної нації в Україні.

Ключові слова: політична нація, етноси, самосвідомість, культура, самосвідомість громадян.

Актуальність проблеми. Глобалізація суспільного життя і бурхливе зростання національної самосвідомості народів, яке сягає аж до утворення нових держав, взаємно врівноважуються процесом становлення політичних націй. Найбільш болісним аспектом цього становлення є проблема самосвідомості політичної нації. У ній перехрещуються потреба долання суперечливих аспектів самосвідомості етнічного характеру і необхідність виходу цієї свідомості на новий, загальнолюдський рівень. Без розв'язання цієї проблеми процес становлення політичної нації є неможливим за визначенням.

Специфіка обраної теми зумовлює оцінний підхід до джерел, що можуть бути використані при її розробленні. З цієї точки зору слід відмітити визначення змісту понять нації і політичної нації [6; 9], дослідження форм політичної нації [7], аналіз об'єктивного і суб'єктивного аспектів самосвідомості [2], розгляд глобалізації з позицій її впливу на формування політичних націй [1], констатацію реальності формування політичної нації в Україні [10].

Мета статті – виявити передумови становлення політичної нації та її самосвідомості, динаміку і особливості цього процесу.

Сучасний світ наповнений суперечностями, на які ми не звертаємо увагу, оскільки вони пов'язані з явищами і процесами, що стали загальнозживаними і певною мірою набули ознак кліше. Ця особливість стосується і питань щодо політичної нації. Візьмемо, наприклад, назву «Організація Об'єднаних Націй». Вона згідно із заголовком, об'єднує нації. І в той же час до неї входять

лише держави, а не національні об'єднання. . Так кого ж вона об'єднує – держави чи нації? А якщо нації, то які? Відповідь видається самоочевидною – політичні нації, які набули державного статусу, і побажали вступити до ООН. У зв'язку з цим виникає питання про сутність основоположні риси політичної нації та її відмінності від нації в її етнічному розумінні. Фундаментальною відмінністю політичної нації, на наш погляд, є специфіка її самосвідомості.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Науковий зміст поняття «нація» до цього часу є предметом довготривалих дискусій. Незважаючи на участь у них видатних учених минулого (І. Гердер, О. Багер, К. Каутський, М. Вебер, П. Сорокін) і сучасності (Д. Армстронг, Б. Андерсон, Е. Гелнер, Л. Гумільов, У. Коннор, Е. Сміт, Е. Хобзбоу), остаточного визначення в межах світової наукової спільноти не існує. У той же час крізь різноманіття визначень пробиваються деякі загальні риси. До них належать: існування сукупності людей, що мають схожі базові потреби, здатні на єдині і цілеспрямовані колективні дії з метою збереження умов свого життя, прагнення незалежності і збереження своєї унікальності, схожий погляд на своє майбутнє, існування загального духовного простору [6, с. 2–3].

Щодо політичної нації, то серед багатьох її визначень найбільш типовим є таке: це спільнота людей, що усталена, усвідомлена, одноманітна в громадянському відношенні, самопозиційонована з певним способом життя в просторі та часі і асоціює себе з певною територією та історією [9]. У цьому визначенні є декілька ключових моментів. По-перше, політична нація завжди позиціонує себе під кутом зору певного державного або політичного устрою. По-друге, її члени завжди самоусвідомлюють себе як певну спільноту – «МИ». І, нарешті, по-третє, це спільнота, яка об'єднана діяльнісно: політична нація, ланки якої не взаємодіють плідно одна з одною або не може існувати, або приречена.

Слово «політична» в понятті «політична нація» може підштовхнути до двох обмежених уявлень. По-перше, що процес формування такої нації є процесом виключно політичним; по-друге, нібито виникнення єдиної політичної нації, яка передбачає абсолютну рівність усіх громадян, супроводжується їх певною уніфікацією. Підходити так було б значною помилкою. При формуванні політичної нації державницько-політичні передумови створюють матрицю формування такої нації. А реальне наповнення цього процесу здійснюється шляхом формування цілісного культурного простору. Причому цей простір виступає не просто як мозаїка, а як система збереження культурного різноманіття суспільства через урізноманітнення і врахування його етнічних форм, активну промоцію національних культурних товарів і послуг, збереження і актуалізації національної культурної спадщини [5, с. 10]. Взаємна довіра і прагнення скористатися всім кращим з того, що є в країні, – об'єднуюча сила, завдяки якій політична нація виступає як явище не тільки політики, а й культури в цілому, і тільки це надає їй реальної життєвості і відкриває майбутнє.

Питання про реальні форми політичної нації є складним і досить дискусійним. Що стосується українських учених, то вони вважають за необхідне визначитися в першу чергу серед їх трьох типів, на які орієнтовані представники сучасних філософів, політологів, соціологів [7, с. 128]. Перший так званий мультикультурний тип, притаманний іммігрантським (переселенським) суспільствам, які не мають свого загального ядра і фактично складаються із діаспорних спільнот (США, Канада). Другий, територіальний тип пов'язується із Західною Європою. Його відрізняє те, що він виник на територіальних засадах без участі етнічних чинників (Велика Британія, Швейцарія). Політичні нації третього типу також пов'язані із Західною Європою, але розглядаються як такі, що сформувалися навколо етнічного ядра, титульного етносу суспільства (Німеччина, Франція).

Перші європейські нації виростили на базі великих етносів, які підтвердили свою життєздатність тим, що забезпечили спільність мови, території і типових господарських форм (третя модель).

У межах зазначеної класифікації викликає дещо сумнів твердження деяких українських етносоціологів, що жодна із сучасних політичних націй не виникла без участі етнічного чинника. А як же бути з другим типом, політичною нацією вже згадуваної Швейцарії або Великої Британії? У зв'язку з цим існує необхідність в уточненні думки, згідно з якою реальним зразком для України має стати виключно етнічний тип, запропонований Е. Смітом. [7, с. 128].

Про необхідність суттєвого уточнення процесу становлення політичної нації в Україні багато в чому свідчить її сумний досвід. У ній багато мовиться про те, хто є справжнім, тобто етнічним, українцем, як відрізняються між собою, з точки зору культури та історичного минулого різні регіони, про загрозу розпаду держави і багато що інше в цьому сенсі. Зосередити ж увагу, на наш погляд, потрібно на зовсім іншому – як і при опорі на які рушійні сили, спираючись на які закономірності суспільного розвитку можна і необхідно сформувати політичну націю?

При цьому слід виходити з того, що першочерговим є вирішення питання про співвідношення етнічних та інших аспектів політичної нації. У цьому відношенні існують твердження, які потребують досить переконливих коментарів. Наприклад, стверджується, що політична нація не може не бути етнічно маркірованою спільнотою [7, с. 128]. Але ж, як уже зазначалось, із трьох націй етнічно маркірований лише третій тип. І це ще не все. Виникає сумнів щодо твердження про те, що «етносом є тільки та спільнота людей, яка з самого початку живе на своїй етнічній землі-батьківщині, і ця земля є суспільною власністю даного етносу [7, с. 129]. У зв'язку з цим виникає низка запитань: що означає поняття «з самого початку»? Коли цей «початок» відраховується – за 10, 300 чи може 1000 років? Як бути з тими етносами, які прийшли на певну землю пізніше, але живуть на ній десятки поколінь? Де вітчизна цих людей? У Сполучених Штатах Америки, наприклад, вітчизною

є ця країна, якщо людина народилася в ній. Не зовсім зрозуміле і викликає певний сумнів твердження про суспільнісну власність етносу. Власність, як би вона не породжувалася, які б форми не приймала, завжди надає певні переваги стосовно її присвоєння. Так які переваги має титульний етнос, оскільки він «з самого початку» живе на цій землі? Якщо перейти на практичну площину, то суспільнісною власністю якого етносу є земля-батьківщина Криму – кримсько-татарського, українського чи російського? В усякому разі на засадах згаданих вище позицій не можна, на наш погляд, вирішувати питання про формування самосвідомості політичної нації.

Крім того, на нашу думку, за допомогою тільки етнографічних ознак виявити «чисту» етнічну належність, наприклад, сучасного конкретного європейця практично неможливо. Зробимо прості арифметичні дії. В усіх є двоє батьків, четверо дідусів і бабусь, вісім прадідів і прабабусь, шістнадцять пра-пра і т. д. Якщо взяти за зміну поколінь двадцять п'ять років як умовну демографічну норму і підсумувати кількість предків у кожному поколінні та вивести їх загальну кількість, то виявиться, що за триста років у кожного з нас повинно бути 4096 прямих предків. Зваживши, які і скільки народів пройшли за триста років по території будь-якої вітчизни, спроба за допомогою певної «крові» ідентифікувати свою етнічну належність є марною справою. Це не означає, що етносів не існує. Просто їх зміст і сфера існування – це зміст і сфера культури та спільного взаємозумовленого способу життя людей [3, с. 107–108].

Світова суспільствознавча думка виходить з того, що виникнення нації історично пов'язане не тільки з розвитком виробничих відносин, а й з подоланням національної замкнутості та роздрібненості, виникненням загальних елементів культури у спільнот, які контактують одна з одною. Іншими словами, політична нація – феномен у першу чергу світоглядний і самосвідомий, а вже потім етнічний і соціальний [1]. Незалежності України всього 20 років. Але давайте пригадаємо реакцію на будівництво з боку Росії дамби в районі Тузли (акваторія Керченської протоки) – практично не виявилось в Україні будь-якого регіону або національності, які не поставилися б негативно до цього будівництва. А це і є вияв самосвідомості вже політичної нації. І було б дуже корисним публіцистичні форми підходу до неї замінити науково обґрунтованими позиціями.

Самосвідомість – форма індивідуальної свідомості, яка відбиває ставлення певного суб'єкта до самого себе, а через нього і до навколишньої суспільної дійсності, беручи таким чином участь у формуванні свідомості всього суспільства. Як клітинка суспільної свідомості, самосвідомість включає три блоки: світоглядний, психологічний та поведінковий [8, с. 49]. Це означає, що вона має об'єктивний і особистісний аспекти, із чого випливає існування причинно-наслідкових зв'язків у цій сфері.

Для дослідження даного поняття слушно, на наш погляд, спиратися на підхід, який мається в класичній науковій спадщині. Згідно з нею самосвідо-

мість як відбиття не тільки духовного, а й такого стану особистості, що прагне активної дії, в своєму становленні проходить три ступеня розвитку, і відповідно має три форми вияву [2, с. 236–236].

Перший із цих ступенів розкриває перед особистістю існування безпосередніх фактів, тобто вводить її в реальний світ. У становленні самосвідомості політичної нації цей етап іноді сприймається не як початок, а як завершення процесу самосвідомості. Така ілюзія виникає внаслідок того, що даний етап є для особистості джерелом головного, з її точки зору, ставлення до дійсності – достовірності. Була б неприпустимою спроба недооцінювати фундаментальність цього аспекту. Але з поправкою: зупинитися на ньому не тільки недостатньо з наукової точки зору, а й небезпечно для особистості практично.

Другий ступінь, другий стан самосвідомості комунікативний за своєю природою і породжується тим, що самосвідомість, як імпульс до дії, втрачає будь-який сенс, якщо вона замикається виключно на собі самій і не вступає в певні відносини з іншою самосвідомістю, іншою людиною, у якої, подobaється це нам чи ні, теж є самосвідомість.

На другому ступені розвитку в межах становлення політичної нації одична самосвідомість починає набувати рис, завдяки яким сукупність таких самосвідомостей переростає у самосвідомість всезагальну. Але на цьому справа не завершується: обидва зазначені типи самосвідомостей не тільки взаємодіють і доповнюють один одного, а й вступають у суперечність між собою. Ця суперечність особливо гострою є у сфері саме національної самосвідомості. Дуже показова в цьому відношенні ситуація в Україні: представники певних точок зору, спираючись на реальні факти, сконструювали власні уявлення і знати не хочуть, що, по-перше, їх уявлення є обмеженими, а по-друге, що існує можливість їх співіснування. Подібна можливість обумовлена існуванням шляхів вирішення цих суперечностей. Сутність одного з них полягає у тому, аби реалізувати можливість пізнання сутності кожного із зазначених поглядів і зіставити їх. Якщо це здійснити, виявляється, що вони за своєю природою є явищами одного порядку, однієї цінності, одного призначення і, врешті-решт, регулюються одними й тими самими закономірностями. Усе це є передумовою не тільки співіснування, а й взаємодії різних поглядів, завдяки чому вона виступає практичним аспектом змісту третього ступеня національної самосвідомості.

Становлення самосвідомості на рівні третього ступеня, тобто ступеня пізнання сутності, під кутом зору формування політичної нації має дві особливості. По-перше, це становлення має закономірний характер, хоча і виступає іноді на поверхні як сукупність незалежних або спорадичних процесів; по-друге, пізнання цього становлення є функцією суспільних наук і поза ними неможливе в принципі. Якщо вдивитися у реальне спілкування, люди часто поводяться і розмірковують так, нібито суспільство – це набір елементів, які виключно за своїм бажанням влада може, грубо кажучи, тасувати як завгодно.

Наведемо такий приклад. Один із високопосадовців у відповідь на запитання: «Як би він вирішував проблему статусу в Україні російської мови?» – заявив, що, мовляв, ми спочатку навчимо всіх українській мові, а потім, можливо, повернемо суспільству і російську. У даному разі відсутнє розуміння того, що мова як форма національної самосвідомості і самоідентичності не є наслідком милості можновладців, вона – продукт протяжного історичного розвитку, включаючи розвиток самосвідомості народу. У цій ситуації виникає підозра, що цей діяч не уявляє про те, що будь-яке суспільне явище, включаючи мову, має свої закономірності, які в певних ситуаціях можуть деяким прошаркам, а інколи і владі не подобатися. Пригадаймо: адже і з українською мовою намагалися поводитися за наведеним принципом, її «дозволяли використовувати», потім «забороняли» (так звані валуєвські закони), згодом знову «дозволяли», оскільки вирішили, що вже всі оволоділи російською мовою і можуть спілкуватися лише нею. А українська мова жила, розвивалася і нарешті пробила собі дорогу всупереч усьому. З чим слід безумовно погодитися в твердженнях зазначеного діяча, то це з тим, що українську мову як мову державну громадянам України обов'язково слід знати.

Таким чином, одиничні самосвідомості взаємодіють і перетворюються внаслідок цієї взаємодії на самосвідомість загальну. Це перетворення відбувається спочатку тільки на основі того, що опановується лише зовнішньо очевидне. Остаточне ж становлення самосвідомості можна вважати завершеним тільки тоді, коли вона підноситься до розуміння сутності і самої себе та своїх взаємодій у суспільстві. З точки зору формування самосвідомості політичної нації цей етап є і завершальним, і ключовим, адже будь-яка форма національної самосвідомості є, врешті-решт, нічим іншим, як особливою формою усвідомлення своєї людської сутності і передумов вияву цієї сутності у процесі спілкування. Слід особливо підкреслити, що становлення такого усвідомлення вирішальною мірою залежить від характеру взаємодії етносів, яка передуює виникненню політичної нації.

Сучасна суспільствознавча думка вирізняє принаймні три моделі взаємодії етносів [3, с. 123–126].

При першій моделі суб'єкти міжетнічної взаємодії характеризуються протиставленням етносів, наявністю гордовитості, неприязні і жорсткості в ставленні до «чужинців». Ця модель має два варіанти. Один з них є характерним для етноса-агресора, що напряму націлений на знищення основ іншого етносу. У даному разі відносини будуються за принципом римського сенатора Марка Порція Катона: «А, крім того, я вважаю, що Карфаген повинен бути зруйнований». Другий варіант першої моделі пов'язаний з існуванням такого етносу, що демонструє націленість на економічну експлуатацію інших етносів і їх територій з опорою на хитрощі, обман, різні фінансові та економічні виверти. Наслідки обох варіантів існування етносів-агресорів і етносів-паразитів однакові. Що стосується формування спільної національної само-

свідомості як основи політичної нації, то при такій моделі вона обмежується накопиченням життєвих фактів з боку потерпілих етносів, які в подальшому можуть стати основою вимог стосовно поваги до етнічної самосвідомості як умови життєвості самосвідомості політичної нації.

Для другої моделі типовим є латентний характер протиставлення етносів у процесі їх взаємодії головним чином в економічній сфері. У той же час у процесі регульованого державою спілкування демонструється повага до всіх етносів і не допускається зневажливе ставлення до будь-якого із них. Зазначена модель вибудовується на прагненні паритетних засад і може розглядатися як перша форма виразу толерантних міжетнічних взаємовідносин та перший крок щодо реального становлення самосвідомості політичних націй.

Що стосується третьої моделі, то суб'єкти міжетнічної взаємодії характеризуються тут схожістю базових етичних категорій, відкритістю відносин між етносами. Різниця існує в поодиноких неспівпаданнях, які не зачіпають кардинальних характеристик етносів. У межах цієї моделі відбувається збагачення кожного з етносів, і вони здатні створити навіть суперетнос, в основі якого лежить типова для нього самосвідомість. Це ідеальний варіант завершення генези політичної нації.

Фундаментальною ознакою третьої моделі є досягнення згоди при прагненні не позбутися своєї ідентичності. Розв'язати подібну проблему можливо лише за умови відбиття самосвідомістю представників усіх етносів сутності міжетнічних відносин у межах політичної нації та їх об'єднуючих чинників. Тобто, в цьому разі можна говорити про глибинну спорідненість етносів як феноменів суспільного життя. При такому підході до національної самосвідомості вона як чинник існування політичної нації набуває основоположного значення, оскільки в усі аспекти її формування вносяться, по-перше, реальні, об'єднуючі засади, а по-друге – загальнолюдські цінності.

Стосовно політичної нації, на яку перетворюється багатонаціональний народ, реальною формою розуміння своєї сутності в будь-якому разі виступає об'єднуюча, креативна та гуманістична за змістом національна ідея. Для України такою ідеєю є ідея незалежності, але не у вузькому значенні простого проголошення державного суверенітету, а як синтез таких цінностей, як свобода, гуманізм, демократія, толерантність, справедливість, соціальна єдність [10, с. 2].

Практичну систему генези самосвідомості політичної нації в Україні доцільніше за все оцінювати, виходячи із тих засад, що сформульовані в її Конституції. Так, розділ другий «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» Конституції України не тільки має видатне практичне значення, але й формує відповідне цьому значенню світоглядне підґрунтя, без чого неможливе вирішення питання про формування політичної нації. Таке підґрунтя базується на декількох засадах. По-перше, в ст. 21 Конституції проголошено, що всі люди вільні і рівні у своїй гідності і правах. Це проголошення є пере-

думовою об'єднання всіх людей незалежно від етнічної належності і тому виступає як найбільша фундаментальна передумова виникнення і політичної нації. По-друге, в статтях 25–30 держава формулює принципи захисту людини і громадянина незалежно від етнічності, що створює визнання державою кожної людини повноправним громадянином своєї держави. Без такого визнання і відбиття його в самосвідомості існування політичної нації неможливе за визначенням. По-третє, проголошення прав і свобод людини і громадянина створює державницькі, соціальні та особистісні аспекти простору життя і свободи для всіх громадян, що є визначальним моментом не тільки становлення, а й розуміння політичної нації. Зважаючи на це, на наш погляд, науковий підхід до формування національної самосвідомості під кутом зору становлення політичної нації в Україні необхідно здійснювати і на практиці, і в наукових дослідженнях, виходячи із єдності трьох зазначених особливостей нашого життя, що закріплені в Конституції.

Висновки. Фундаментальною передумовою виникнення самосвідомості політичної нації є толерантність етносів, що входять до неї. Ланцюжок розвитку цієї самосвідомості охоплює спочатку протиставлення, потім латентне протистояння в економічній сфері і демонстративну повагу у сфері державницькій і, нарешті, відкритість та схожість базових етнічних і економічних підходів до сумісного життя в межах єдиної політичної нації. У цьому ланцюжкові неможливо відшукати жодної ланки, яку можна «перескочити». Сама ж самосвідомість політичної нації як суспільний феномен виступає у формі динамічної системи, що має подвійну природу. Це одночасно сукупність індивідуальних самосвідомостей конкретних особистостей із певних етносів і інтегрована понадетнічна самосвідомість громадян, що позиціонують себе з конкретною державницько визначеною територією та історією і об'єднані певним способом життя. Така самосвідомість виступає як система із трьох її рівнів – опанування фактами дійсності, усвідомлення необхідності взаємодії з іншими самосвідомостями, а потім такий підхід до самосвідомості та їх взаємодії, який надає пріоритет їх сутності, тобто розглядає їх як усвідомлені людиною незалежно від етнічного забарвлення і реалізовані в процесі спілкування її невідчужувані права. Зазначені рівні самосвідомості політичної нації є і закономірними етапами її становлення. В Україні реальне становлення самосвідомості політичної нації спирається на розвиток конституційних засад суспільства і формування загальнонаціональної ідеї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности : пер. с англ. / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос –Альтера, ЕССЕ Ното, 2003.– 272 с.
2. Гегель Г. Философия духа / Георг Вильгельм Фридрих Гегель // Энциклопедия философских наук / отв. ред. Е. П. Ситковский. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

3. Зимичев А. М. К проблеме толерантности – интолерантности этносов / А. М. Зимичев, А. В. Забарин // Толерантность и интолерантность в современном обществе : материалы Междунар. науч.-практ. конф., СПб., 24–25 апр. 2007 г. ; под ред. И. Л. Первой. – СПб., 2007. – С. 107–126.
4. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Видання Верхов. Ради України, 1996.
5. Кулиняк М. Культуру збагатить різноманіття / М. Кулиняк // Уряд. кур'єр. – 2011. – 16 квіт., № 70. – С. 10.
6. Нация // Новая философская энциклопедия (Российской Академии Наук. Электронная библиотека). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/2024.html>.
7. Нельга О. Поняття політичної нації / О. Нельга // Соціологічний погляд на етнорелігійний чинник формування політичної нації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 2 (квіт. – черв.). – С. 127–129.
8. Осипова Н. П. Правосвідомість / Н. П. Осипова, О. Д. Тихомиров // Юрид. енцикл. : В 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5. – С. 49.
9. Подходы к пониманию нации. – Википедия – свободная энциклопедия. – [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%D0%D0%D1%86%D0%B8%D1%8f>.
10. Янукович В. Выступление Президента Украины во время торжеств по случаю 20-летия независимости Украины во Дворце «Украина» / В. Ф. Янукович // 2000. – 2011. – № 34 (570). Блок А. – С. 1, 3.

САМОСОЗНАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАЦИИ

Осипова Н. Ф.

Проанализированы предпосылки становления самосознания политической нации, содержание и этапы этого процесса. Особое внимание уделено вопросам формирования самосознания политической нации в Украине.

Ключевые слова: *политическая нация, этносы, самосознание, культура, самосознание граждан.*

THE CONSCIOUSNESS OF POLITICAL NATION

Osyrova N. P.

The article analyzes the prerequisites of consciousness becoming of political nation, the content and stages of this process. The special attention devoted to the questions of forming consciousness of political nation in Ukraine.

Keywords: *political nation, ethnos, consciousness, culture, citizen's consciousness.*

